

Из епиграфске грађе поствизантијског доба

ГОЈКО СУБОТИЋ

Сликани натписи историјске садржине на споменицима византијског стила делили су судбину зидног украса. Исписивани на свежем малтеру, у техници којом су означаване и представе, они су били подложни страдању и када сама грађевина није била озбиљно начета, али су до наших дана, ипак, опстали у знатном броју. Брижљиво састављане поруке сачувале су вести драгоцене за познавање веома различитих области средњовековног живота. Довољно је подсетити на чињеницу да су се у више случајева управо у црквама сачували преписи опширних манастирских повеља или њихових извода у виду практика — у Жичи, Манастиру, Грачаници и Андреашу, на пример — са прегледом додељених поседа, повластица и права, као и одредбама које су казивале о устројству манастирског живота. Исписивани су, такође, катастиси у којима су поред непокретних добара појединачно набрајани богослужбени, уметнички обрађени предмети и књиге, а у познијем раздобљу и дуги поменици са именима дародаваца и њихових сродника. Најзад, многобројне су биле и непоередно забележене вести о политичким и друштвеним збивањима које су имале изузетну изворну вредност.

У највећем броју, историјски натписи на фрескама сведочили су о самом споменику. Они су у основи следили древни обичај, преузет из античког света, да се на видном месту истичу заслуге ктитора и време када је дело настало. У начелу, поруке су излагане у одређеним формулама, али су изрицане и слободним језиком, понекад и стилем који се одликовао литерарним вредностима. Изнад свега, за споменике је од значаја да су натписи садржали драгоцене вести на које су се поуздано могла ослонити истраживања уметничке прошлости.

Уз податке о дародавцима и времену живописања, мајстор је често спомињао владара или обласног господара, локалну властелу, носиоца највише духовне власти и старешину манастирског братства, а некад и поједине његове чланове или свештеника који је у цркви служио. Ређе и веома скромно, при крају текста, мајстор је додавао и своје име. У духу познатих схватања о светости слике и месту њеног творца у мистичној вези између представљеног лика и његовог божанског узора, уметник се повлачио иза дела, молећи за опроштај и очекујући спасење.

Основни елементи назначене садржине или њихов претежни део сретали су се по правилу

у последњем раздобљу византијске уметности. Подробнија анализа текстова ове врсте могла би да покаже у каквом су се односу налазили према старијим епиграфским споменицима, којих је сачувано неупоредиво мање, као и према примерима, далеко бројнијим, из времена турске власти. Овде је потребно напоменути да разматрање сличних питања залази у сасвим недирнуту област епиграфике. И поред узорних издања појединих натписа, понекад чак пропраћених исцрпним коментарима, грађа ове врсте уопште није шире проучавана. Није, наиме, изостала само анализа текстова и њихове основне структуре него и било каква оцена целине и, поготово, развоја ове гране, иако је у питању била значајна и својеврсна област старе грчке и словенске писмености. Треба признати, свако од питања које се односи на ктиторске натписе — порекло и карактер текстова, унутрашњи распоред њихових елемената, однос према другим књижевним родовима, вредност изложених података за историју уметности, непосредна епиграфска пракса, веза са натписима других врста, палеографске особине, утицај познатих средишта преписивачке делатности на карактер писма, учешће професионалних писара у обележавању зидних слика и др. — изискује одговарајућу поуздану грађу. Само преглед знатног броја темељно проверених и документованих епиграфских споменика омогућио би да се добро сагледају одлике једног раздобља, утврде регионалне целине и препознају нити одређене традиције.

Натписи историјске садржине објављивани су у нашој средини у радовима веома различитог карактера још у прошлом столећу, а њихов број нагло је увећан издавањем познатих збирки, пре свега Љ. Стојановића, тако да је веома обимна грађа већ у раздобљу између два рата стручњацима постала лако доступна. Фонд познатих натписа су и касније ширила открића чињена приликом непосредних истраживања и, особито, конзерваторских радова на споменицима док су монографски прикази појединих целина новим читањем и бољим копијама натписа исправљали многе нетачности.

Велики број објављених текстова није, ипак, на поуздан начин проверен. Темељнија ревизија показује да су преписи још увек често непотпуни, а у знатном броју и нетачни. Неспоразуми који проистичу из таквих одступања, разуме се, нису подједнако значајни. Извесни пропусти у преписима сасвим су

безазлени, као што и боље читање неких оштећених места не подразумева увек значајне допуне. С друге стране, појава одређених полугласова и других правописних одлика од важности је за филологе који настоје да епиграфски споменик сврстају у одређену редакцију. Такође, „исправљани“ облици у старијим издањима или једноставни превиди у преписима лишавају стручњаке занимљивих видова језичке и правописне грађе. Можда највећа одступања у разумевању, са далекосежним последицама у оцени зидног сликарства на које се натпис односи, изазива нетачно читање словних знакова који обележавају време настанка. У таквим случајевима, утврђивање тачне хронологије помера споменик у другу историјску средину и захтева темељно преиспитивање његових вредности.

Из обимне грађе која је до сада проверена, овде су издвојена два ктиторска натписа из времена турске власти. Неспоразуми у њиховом читању, настали пре више од једног столећа, на одређен начин су, чини се, и занимљиви, а њихове исправке значајне. Оне се, наиме, односе на добро очуване и вредне

целине зидног сликарства које ће, као стилска појава, морати да добију нову оцену и друге, праве аналогије. Ближе разматрање назначених питања излази из оквира овога рада.

Свети Јован Претеча у Јашуњи

Из првих деценија XVI века, чији се уметнички живот због малог броја дела у нашој средини тешко прати, опстао је у готово недирнутом изгледу манастирски храм св. Јована изнад села Јашуње, занимљив као следбеник старе градитељске традиције са брижљиво изведеним живописним фасадама и изузетном целином зидног сликарства у унутрашњости.¹ Сажету повест о његовом настанку сачували су натписи: грађевина је подигнута залагањем Андроника Кантакузина и његове браће, свакако изданака старе византијске аристократије,² 1517, а зидни украс изведен о трошку непознатог ктитора Петра из Софије 1524. године.³ Значајнијих других података о раној прошлости манастира веома је мало.⁴

Потпуни преглед сликане садржине и поуздану основу вредности споменик ће моћи да

Сл. 1. Свети Јован Претеча у Јашуњи, манастирски храм, 1516/7, југозападни изглед

Fig. 1. Saint-Jean-le-Précurseur à Jašunja, Église du monastère, 1516/7, vue du sud-ouest

добије тек када се ослободи премаза који су 1902. године у великој мери изменили изглед унутрашњости. Тада су, наиме, преко потамнелих старих слика неуки мајстори извукли јаке ретуше, а извесне површине и сасвим прекрили новим представама.⁵ Ипак, поједини ликови, особито у попрсјима, нису тада дирани и заједно са видљивом структуром развијених композиција у средњим зонама оставили су могућност да се упознају основне вредности овог сликарства. Премази са почетка века унели су знатно већу пометњу у оцене осталих делова зидног украса, која је довела у питање и смисао натписа из наоса.

Текст је исписан на западном зиду 1. августа 1524. и означио довршетак посла, показујући својим местом да су фреске тада добили само олтарски простор и наос. Живопис припрате изведен је, према томе, после 1524. године.⁶ Испод премаза и раније су се овде

¹ Прве описе Светог Јована Претече и суседног Богородичиног манастира у Јашуњи, који су до ослобођења јужних дедова Србије 1872. били сасвим непознати, донели су М. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд 1884, 26—28, и М. Веселиновић, *Јашуњски манастири. Мушки манастир Свети Јован и женски манастир Света Богородица*, Годишњица НЧ XXIX (1910) 338—357. Основну историјскоуметничку грађу објавила је М. Ђоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, Старица I (1950) 229—236 (прештампано под истим насловом у серији *Споменици културе у Лесковцу и околини*, 4, Лесковац 1952, 48—63). У исто време, податке о цркви св. Јована изложио је, очевидно на основу старијих бележака, В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 131. Углавном у општим прегледима писали су М. Kasanin, *Jasunjski manastiri*, EJ, 4, 1960, 468; исти, *Jasunjski manastiri*, ELU, 3, 1964, 77; С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1557—1614*, Нови Сад 1965, passim; С. Марковић, *Јашуњски манастири*, Лесковачки зборник XVII (1977) 249—255; М. Шупут, *Српска архитектура у доба турске власти*, Београд 1984, 37, 89—90, и М. Kolaric, *Jasunjski manastiri*, LEJ, 1, 1984, 684. У последње време, црква св. Јована и њена непосредна околина археолошки су истражени, а налазе је објавила Б. Дељанин, *Неки резултати археолошких истраживања у манастиру Св. Јован Претеча код села Јашуње*, Лесковачки зборник XXVII (1987) 4749. Такође, у могућим оквирима, допуњен је и исправљен распоред најстаријих представа у цркви и учињен напор да се утврди тематски смисао и наслути порекло његовог стила — Г. Суботић, *Зидно сликарство Светог Јована Претече у Јашуњи (1)*, Лесковачки зборник XXVII (1987) 23—36.

² Б. Радојичић, *Јања Кантакузиновић*, Просветни гласник LVIII 9 (Београд 1942) 467475; М. Ђоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, 229—230; Б. Радојичић, *Крајње песимистички песник код Срба у другој половини XV века*, Летопис МС 388, св. 5 (1961) 365—386 (= *Развојни лук старе српске књижевности. Текстови и коментар*, Нови Сад 1962, 253—255). О угледној породици Кантакузина чија је једна грана од XV века имала значајно место у политичком, друштвеном и културном животу Србије в. Б. Ферјанчић, *Византинци у Србији прве половине XV века*, ЗРВИ 26 (1987) 173-212.

Сл. 2. Свети Јован Претеча у Јашуњи, западна фасада, Страшни суд, хор пророка, 1583.

Fig. 2. Saint-Jean-le-Précurseur à Jašunja, façade occidentale, Le Jugement Dernier, le chœur des prophètes, 1583

³ Натписи су више пута објављивани, са одређеним разликама у преписима. Преглед ранијих издања и ново читање са копијама доноси Г. Суботић, *Зидно сликарство*, 24—25, 35.

⁴ О приликама у време грађења цркве и вестима из турских извора, које се непосредно односе на манастир: М. Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, Годишњак Друштва историчара Босне и Херцеговине XVII (1966—1967, Сарајево 1969) 41—60; исти, *Становништво крушевачког санџака и његова друштвена структура у XVI вијеку*, Крушевац кроз векове, Крушевац 1972, 49—72; О. Зиројевић, *Лесковац и његова нахија од 1455. до 1683. године*, Лесковачки зборник XXIII (1983) 211—268; иста, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 111.

⁵ Зографи Јаков и његов син Ђорђе из Велеса, који су извели „обнову“ старијег сликарства, оставили су о томе и свој натпис у припрати — М. Веселиновић, *Јашуњски манастири*, 343. На појединим оштећеним местима у доњој зони наоса и раније се могло опазити да нови ликови нису увек понављали старије представе (М. Ђоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, 232). Чишћење које је овде 1987, после рада у припрати, отпочела екипа Завода за заштиту споменика културе у Нишу показало је да се приликом пресликавања појединих површина ни у своду није поштовао стари програм. У другачијем распореду, поред представа Христа као Анђела Великог савета, Пантократора и, вероватно, Старца дана, у темену свода — на његовим крајевима — били су насликани јеванђелисти. Коначни преглед садржине моћи ће да се изложи тек када се очисте све површине и уклони нови иконостас који скрива више појединачних ликова у зонама попрсја и целих фитура.

⁶ Због познијих слојева боје, фреске у нартексу, разуме се, нису у стручним радовима добиле одговарајуће место. М. Ђоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, 233, навела је мањи део обимног сликаног програма, напомињући да је из 1902. године. В. Петковић је донео нешто шири извод из репертоара који хронолошки није одвојио од декорације наоса. Пре приказа целине, међутим, с извесном резервом је изразио мишљење да је живопис обновљен 1693 — В. Петковић, *Преглед*. 131.

Сл. 3. Свети Јован Претеча у Јашуњи,
Страшни суд, 1583.

Fig. 3. Saint-Jean-le-Précurseur à Jašinja, Le
Jugement Dernier, 1583

могле назрети у многоне необичне особине сликарства, другачије него у наосу. Оне су, међутим, јасније постале после чишћења 1985. и 1986. године. Том приликом, ипак, над пролазима где су се најчешће налазили натписи о сликању, нису уклоњени и наноси црне боје, која је била подлога за белешку велеских зографа 1902. године. Неизвесно је зато да ли се и овде, одвојено, некада налазио натпис са подацима о живописању као у наосу. Само време настанка ове занимљиве целине може се одредити сродним споменицима о којима се више зна, што ће бити предмет посебног рада.

Фреске на западном лицу грађевине, добро заштићене дрвеним тремом са кровом од занимљиво сложене храстове грађе, у потпуности су се до данас очувале и највећим делом измакле обнови предузетој почетком овог века. Само делимично и, изгледа, без правог разлога, мајстори из Велеса су слојевима посне боје прекрили над улазом лик св. Јована Претече, а у доњој зони фигуре св. Јована Богослова и апостола Петра, Богородице, Христа и Јована Претече (у Деисису) и апостола Павла. Неким необјашњивим превидом, за велику, нетакнуту представу Страшног суда, са сјајном сликарском фактуром и ретком све-

жином боја које су опстале захваљујући отвореном простору, наведено је да је насликана преко старијег слоја 1902. године.⁷ Конзерваторски радови ће, надамо се, ускоро са ликова у доњем појасу уклонити новију боју и употпунити представу о карактеру живописа, мада се већ сада понегде опажа иста моделација лица као на представи Страшног суда и виде првобитни текстови изузетне културе писма. Чишћење ће, истовремено, омогућити да се упозна изворни изглед св. Јована Претече над улазом, који је овде представљен, верујемо, још 1524: остали део фасаде тада свакако није био живописан, али површина у лунети, посебно приређена за лик патрона цркве, није могла да остане празна. Више одговарајућих представа потврђује ову праксу. У Поганову, на пример, над спољним улазом било је насликано попрсје св. Јована Богослова у време украшавања унутрашњости 1499, мада ни нартекс ни фасада нису ни тада ни касније добили никакав живопис.

Натпис о сликању фасаде над улазом опазио је већ приликом своје посете М. Милићевић, али је из њега објавио само основне податке,⁸ користећи се преписом који му је послао свештеник Алекса Радовановић.⁹ Са одређеном сумњом у тачност прочитане године, Милиће-

вић је забележио да је живопис изведен 1553, залагањем игумана Јанићија и братије, при „спахији Алајбегу“, додавши да су на крају текста посебно поменути „први ктитор“ Роман и презвитер Живко. М. Веселиновић је проверио натпис и донео његову садржину у целости,¹⁰ исправљајући годину 7061. по византијском рачунању времена у 7201, тј. 1693, а име старешине манастирског братства прочитао као Јон или Јован. Најзад, цео текст, према свом препису — уз мање правописне разлике, такође са годином 1693 — објавио је после првог светског рата и В. Петковић.¹¹ Нова хронологија широко је прихваћена у стручној литератури¹² и тек су недавно у једној расправи подаци из садржине овог натписа поново везани за 1553. годину.¹³ Али, без обзира на изложене разлике у хронологаји, необично је остало схватање да је унутрашњост цркве прсликана 1693, с обзиром да карактер ниједног од млађих слојева није одговарао крају XVII века, као што су неправедно биле запостављене и чудно датоване у 1902. годину и фреске на фасади.

Чини нам се да је могуће наслутити генезу ових неспоразума. Они су лежали у несхва-

тању поруке над улазом, које је рано замаглило и друга питања. Објављујући натпис, М. Веселиновић је био уверења да су „први ктитор“ Роман и презвитер Живко овде наведени због ранијих заслуга, тј. да су били

⁷ М. Ђоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, 23; М. Kasanin, *Jasunjski manastiri*, ЕЈ, 4, 1960, 468 и други аутори.

⁸ М. Милићевић, *Краљевина Србија*, 26—27.

⁹ *Исто*, 28.

¹⁰ М. Веселиновић, *Јашуњски манастири*, 341—342; Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, VI, Сремски Карловци 1926, 121, број 10201.

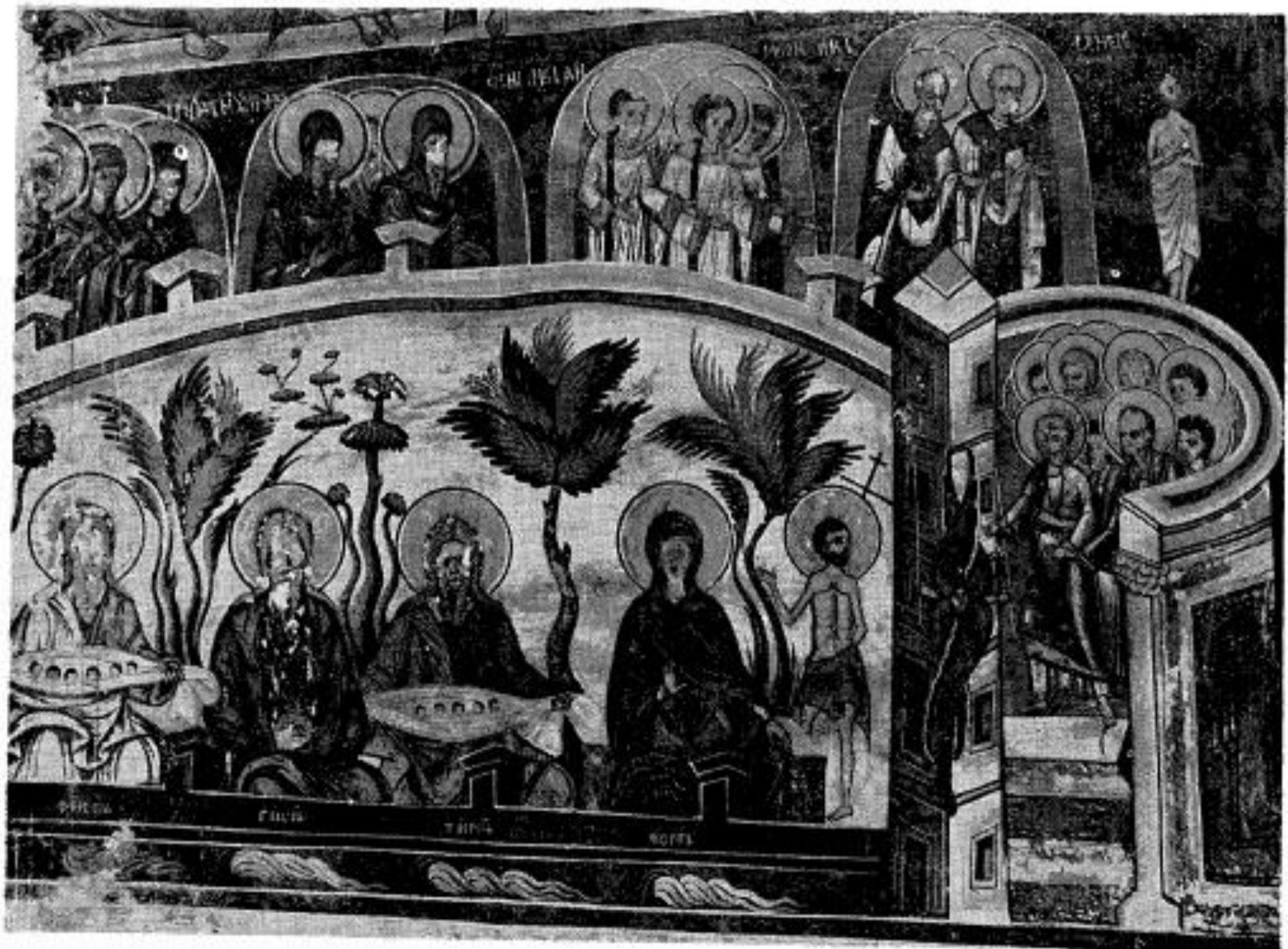
¹¹ В. Петковић, *Старине — записи, натписи, листине*, Београд 1923, 34, где је омашком назначено да се натпис налази у цркви.

¹² М. Ђоровић-Љубинковић, *Јашуњски манастири*, 231 и д.; М. Kasanin, *Jasunjski manastiri*, ЕЈ, 4, 1960, 468; исти, *Jasunjski manastiri*, ЕЛУ, 3, 1964, 77; С. Петковић, *Зидно сликарство*, 116; М. Kolaric, *Jasunjski manastiri*, LEJ 1, 1984, 684.

¹³ С. Петковић, *Манастир Пећка патријаршија и његове спахије*, *Balkanica XIII—XIV* (1982—1983) 355.

Сл. 4. Свети Јован Претеча у Јашуњи, Страшни суд, хорони праведних и Рај, 1583.

Fig. 4. Saint-Jean-le-Précurseur à Jašunja, Le Jugement Dernier, les choeurs des justes et le Paradis, 1583

ктитори саме цркве или старијег живописа: у наосу — истицало се — постојао је старији натпис који је сведочио да је храм украшен још 1524. године.¹⁴ Држећи се уопштене формуле, текст на фасади неодређено је поменуо живописање храма, а не посебно површине под тремом и заиста се могао односити на споменик у целини. То, међутим, није био смисао натписа. Наводећи цркву и светитеља коме је била посвећена на уопштен начин — најчешћи у натписима ове врсте — текст се у суштини односио на ону целину којој је непосредно припадао, другу од трију у зидном украсу јашуњског храма. Касније расуђивање о фрескама вероватно је било подстакнуто мишљењем М. Веселиновића да натпис спомиње раније ктиторе и навело на претпоставку да је један од слојева из 1693, а други из 1902. године.¹⁵

Мање је разумљива забуна у вези са представом Страшног суда, за коју је речено да није сачувана у изворном виду. И својим основним распоредом и иконографским појединостима, она је била далеко ближа извесним приказима у нашој средини с краја XIV века, који су се затим у традиционалним схемама понављали у XV и, нарочито, XVI столећу, него познијим композицијама са фолклорним елементима који су овде без правог основа истицани.

Ведро, лако сликане фреске на фасади цркве св. Јована својим звучним колоритом и меком моделацијом нису, међутим, одговарале ни стилу сликарства с краја XVII века. Чудна је уопште била појава вредног зидног украса у тешким приликама после Велике сеобе 1690. године, мада има вести да су већ 1692. становници Лесковца, Пожаревца и Гроцке тражили фермане којим би им се допустила оправка или поновно зидање пострадалих храмова.¹⁶ Из овог времена познати су нам споменици сликарства једино у оним областима које нису непосредно дотакали ратни походи. С друге стране, као што је напоменуто, у првој верзији натписа над улазом коју је објавио М. Милићевић,¹⁷ а опрезни Љ. Стојановић преузео белим слогом — показујући да препису не поклања пуно поверење¹⁸

— година је била разрешена као 1553. Добро сачувани натпис није, у ствари, пружао разлога за недоумице. Мала оштећења нарушила су целину само у појединим деловима првог и последњег реда, при чему се садржина поуздано могла прочитати. Сама година и датум остали су при томе недирнути.

Разлика у тумачењу хронологије лежала је у читању трећег слова (другог по реду са титлом), којим је означена бројна вредност године. При рачунању од стварања света, наведени знак је у једном случају схватан као 60 (у години 7061, тј. 1553), а у другом као 200 (7201, тј. 1603). Копија одговарајућег места јасно показује узрок неопоразума:

ВЪ ЛѢЗНСА ПЦАЛННА ІЕ

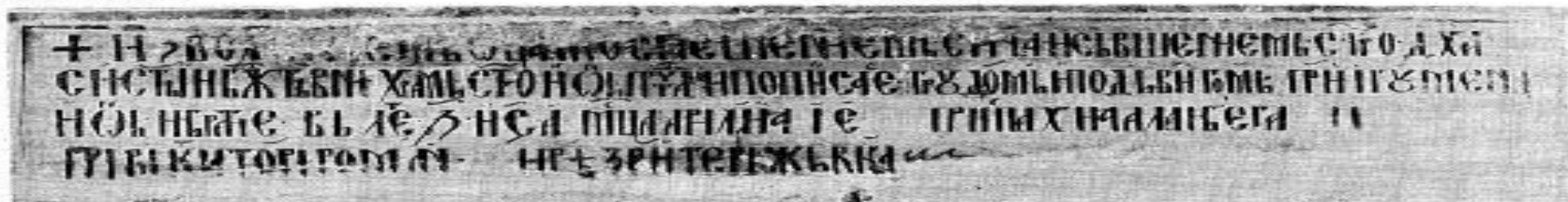
Спорно, различито читано слово никако није могло представљати број 60, јер је одговарајући знак (ξ) био сасвим другачији. У питању, међутим, није био ни број 200, тј. ни слово С, него знак Ϟ који се и у овом виду, са ненаметљиво назначеном петљом у свом предњем делу — поред уобичајеног G — користио за обележавање броја 90.¹⁹ Написана је, дакле, била година 7091, тј. 1583. У целини натпис је гласио:²⁰

† Извољѣниѣмъ · штца · и поспешениѣмъ · сина · и съв(ръ)шениѣмъ с(вѣ)т(а)го д(с)ха · си · с(вѣ)тъи · и (в(о)ж(е)ствѣни · храмъ · с(вѣ)т(а)го · Иш(ва)нъ · пр(ѣ)д(т)еча · и пописа се · трѣдомъ · и подѣви · голъ · при · и гвмена Иш(ва)нъ · и братне · въ лет(о) · ξ · и с · а · м(е)с(е)ца · априла · і · е · при спахиѣ алаибѣга · прѣвї ктиторъ · Романъ · и прѣзвитеръ Жѣвка. ~

Као што се види, обавештавајући да су фреске настале старањем игумана Јована и братства, а да су заслужни били „први ктитор“ Роман и презвитер Живко, у време спахије алајбега,²¹ натпис је навео и дан када је посао приведен крају, 15. април 1583. У овој прилици, назначени датум се није односио на освећење живописа, које је увек обав-

Сл. 5. Свети Јован Претеча у Јашуњи, западна фасада, ктиторски натпис над улазом, 1583.

Fig. 5. Saint-Jean-Précurseur à Jašanja, façade occidentale, Inscription du ktitor au-dessus de l'entrée, 1583.

Сл. 6. Свети Јован Претеча у Јашуњи,
Страшни суд, анџео свија небеса, 1583.

Fig. 6. Saint-Jean-le-Précurseur à Jašunja,
Le Jugement Dernier, l'Ange enroule les cieux, 1583

љано „у нарочити дан". Те године 15. април је падао у понедељак, при чему у питању није био ни већи празник, јер су се славили свети Аристарх, Пуд и Трофим из редова Седамдесеторице аностола,²² ни неки од покретних празника после Ускрса који је 1583. био 31. марта. Освећење се могло обавити сле-

¹⁴ М. Веселиновић, *Јашуњски манастири*, 342.

¹⁵ Карактер сликарске интервенције ни на једној од површина — испуштено је из вида — није одговарао стилу овог времена.

¹⁶ *Историја српског народа*, IV, 1, Београд 1986, 534 (Р. Самарцић), према необјављеном рукопису докторске дисертације Р. Тричковић, *Београдски пашалук 1687—1739. године*, Београд 1977, II 318.

¹⁷ М. Милићевић, *Краљевина Србија*, 26—27.

¹⁸ Љ. Стојановић, *Записи*, I, Београд 1902, 182, број 574.

¹⁹ Е. Ф. Карский, *Славянская кирилловская палео-графія*, Москва 1979, 402, наводи сличан пример

из 1284. године; С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974, 16—17, пример из 1592.

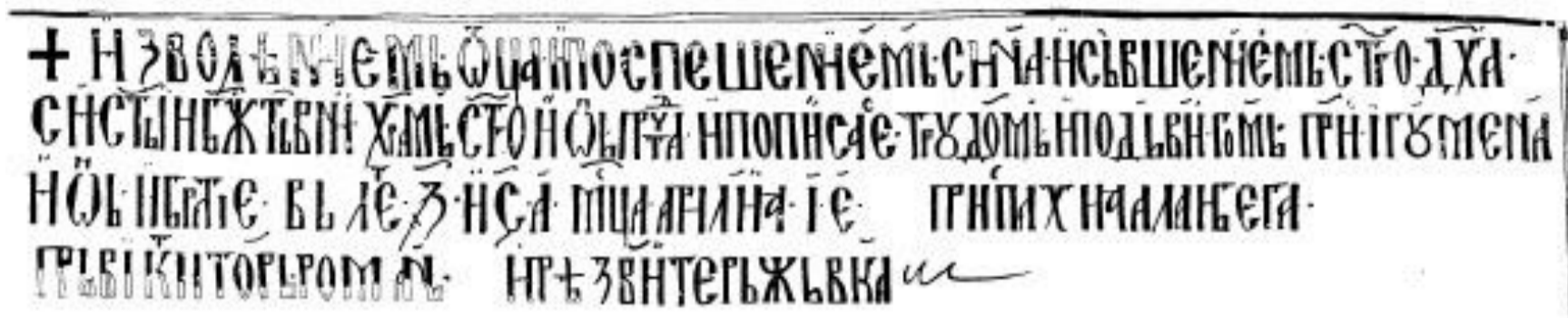
²⁰ Овде се не указује на друга, мања одступања у читању која се лако могу утврдити поређењем са раније објављеним преписима. Копија коју је веома брижљиво израдила колеганица Светлана Пејић припада збирци ктиторских натписа из заједничког пројекта Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду и Византолошког института Српске академије наука и уметности.

Препис не преноси све особине које заслужују пажњу, као што су спојено или надредно писање

појединих слова, истицање спиритуса над самогласницима, стављање двеју тачака над словом *И* итд., јер се овде прилаже и копија на којој се све одлике непосредно и боље могу да уоче. Филолозима и другим стручњацима препушта се да одреде редакцију текста, проуче необичне облике писма и, уопште, шире обраде грађу. Због лакшег разумевања садржине, овде се доносе само неопходне допуне, и то разрешене скраћенице у округлим (), испуштени делови у угластим < >, а оштећени у четвртастим [] заградама. При избору појединих израза и облика који недостају главни ослонац су, разуме се, била истоветна или сродна места у тексту, мада употреба правописних норми није у свим приликама ни овде била доследна. С друге стране, у препису је задржана изворна интерпункција са тачкама подигнутим у средину реда, иако би у критичком издању она вероватно била другачија. Текст који се доноси није, дакле, у филолошком смислу стручно обрађен, али пружа поуздану основу за истраживања различитих дисциплина. При издавању преписа, и у овом виду, били су ми ипак потребни савети и пријатељски ми их је пружила мр Рада Ковачевић, сарадник Института за српски језик Српске академије наука и уметности. Дуђујем јој топлу захвалност.

²¹ Реч алајбег је у литератури погрешно схватана као лично име спахије и писана Алајбег. У питању је био заповедник коњице једног санџака уп. О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији (1459—1683)*, Београд 1974, 102.

²² Поред њих, 15. априла празновани су свети Сава Готски, мученице Василиса и Анастасија, атински епископ Леонид и други мање познати светитељи — Јеромонах Хризостом Столић, *Православни светачник. Месецослов светих*, I, Београд 1988, 397—398.

Сл. 7. Свети Јован Претеча у Јашуњи, ктиторски натпис, 1583, цртеж Светлане Пејић

Fig. 7. Saint-Jean-Précurseur à Jašunja, Inscription du ktitor, 1583, dessin de Svetlana Pejić

деће седмице, у уторак 23. априла, на празник св. Ђорђа.

Сликање фасаде Светог Јована, с обзиром на њену површину, није дуже трајало. У послу су, по свој прилици, учествовала два мајстора, а отпочело се вероватно одмах после Ускрса, у ране пролећне дане када у планинским пределима обично нису били повољни услови за радове ове врсте.

Нова хронологија и другачија оцена вредности спољног сликарства мењају представу о животу опоменика у XVI веку. Питорескна целина са представом Страшног суда, чија су свежина и раскош боја оставиле утисак пресликаног, чак фолклорног дела млађег времена, неочекивано се придружује уметности обновљене Пећке патријаршије. Трагање за делима сродног израза, које још предстоји, омогућиће да му се одреди место у испреплетеним струјањима и неједнаким донетима сликарства овог доба.

Исправка у читању године истовремено у знатно дубљу прошлост ставља личности које натпис поименично наводи и захтева да се њихова појава потражи у другој историјској средини где се до сада није очекивала.

Турски извори крушевачког санџака из друге половине XVI века још нису објављени, али се њихова занимљива грађа овде користи по исписима које нам је љубазно уступио професор Милан Васић.²³ Из турских архива позната су три пореска дефтера, врло блиска и чак временски подударна фрескама на фасади, која доносе податке и о селу Јашуњи и о манастиру Светог Јована. Опширни пописни дефтер број 567 (71) из доба Селима II (1566—1574) забележио је да је село припадало Дубочици и имало 27 хришћанских домаћинстава која су била задужена порезом у износу од 6000 акчи. У посебном прегледу манастира ове нахије наведена је истовремено обавеза Светог Јована да за два товара пшенице плаћа 100 и за два товара јечма 50, дакле, укупно 150 акчи годишње. Нешто касније, сумарни пописни дефтер број 448 (84) из 1582/3 — састављен управо у време живописања фасаде — забележио је малу промену у манастирском приходу и дажбине увећао на 200 акчи. Ближе податке о томе дао је опширни дефтер број 95 (447) из 1583/4. Село Ја-

шуња са 26 кућа и 4 неожењене особе добило је порез од 6300 акчи, док је манастир за два товара пшенице и даље био задужен са 100, али за два пута већу количину, четири товара јечма морао да плаћа 100 (уместо ранијих 50), свега 200 акчи. Очеvidно, приноси са имања јашуњског манастира били су скромни, из чега би се могло закључити да је и братство било мало. Ни у једном од докумената овог времена не наводи се њихов број, па нисмо у могућности да их сравнимо са садржином натписа где се истичу заслуге игумана Јована и братије.²⁴ Остаје такође нејасно одакле је био презвитер Живко који је можда поменут као свештенослужитељ зато што у манастиру није било јеромонаха, као што је тешко рећи и из кога је друштвеног слоја потицао „први ктитор“ Роман.

Према сумарном попису (1582/3), манастир је припадао зеамету Мустафе мири алаја који је у натпису споменут само речима „при спахији алајбегу“. Поседи којима је располагао овај заповедник коњице крушевачког санџака били су врло велики. Њихов укупни приход опорезован је са 45.000 акчи. За праћење демографских промена у крушевачком санџаку и, посебно, у лесковачком крају, које су се на одговарајући начин исказале и у привреди манастира, изложене податке вреди упоредити са садржином старијих пореских докумената из 1516. и 1536. године.²⁵ У приказу ових извора — у вези са натписима о грађењу и, затим, сликању 1524 — опажено је да се током двадесет година, колико је делило наведене пописе, број становника нагло смањио. У селу са 56 хришћанских домова, 5 удовичких домаћинстава и 12 неожењених особа у првом документу сведен је на само 16 породица у другом, а порез са 6848 на 3000 акчи.²⁶ Нагли пад популације, видљив у читавом санџаку, вероватно је био последица епидемија које су у више махова погађале ове крајеве. Куга је била раширена у Турској већ 1516, а подлегао јој је 1520. и сам султан Селим I.²⁷ На српске крајеве се пренела следеће године при проласку војске у походу на Београд.²⁸ Можда се на ово време односила и једна вест без датума да је чума захватила Дубочицу чијој је нахији, видели смо, припадала Јашуња.²⁹ Нема сумње да је овим недаћама био погођен и манастир. Сумарни пописни дефтер

Сл. 8. Свети арханђели код Кучевишта, манастирски храм, југоисточни изглед

Fig. 8. Les-Saints-Archanges, près de Kučevište, Église du monastère, vue du sud-est

из 1516. назначио је његове обавезе у оквиру села,³⁰ због чега се не могу посебно пратити промене у вези са братством. Порез самог манастира, одвојено забележен, налазимо тек у опширном попису 1536, када је износио свега 150 акчи,³¹ управо колико и у документу из доба Селима II (око 1570). То значи да је током неколико деценија — можда са извесним колебањима која не можемо увек да следимо — манастирски приход остао исти и тек у 1582/3. био увећан за 50 акчи.³²

²³ Академику М. Васићу који је посебно за овај рад превео одговарајуће делове турских пореских докумената и допустио да објавим податке из њих и овде изражавам топлу захвалност.

²⁴ Једино у дефтеру из 1536. стоји да су у Светом Јовану живела само два калуђера (О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 111).

²⁵ М. Васић, *Становништво крушевачког санџака*, 53; исти, *Лесковац у XVI вијеку*, 44, 47; О. Зиројевић, *Лесковац*, 245; иста, *Цркве и манастири*, 111.

²⁶ Г. Суботић, *Зидно сликарство*, 25—26 (са литературом).

²⁷ В. Нрабак, *Куга и balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, *Историјски гласник* 1—2 (1957) 27.

²⁸ Исто.

²⁹ Исто.

³⁰ М. Васић, *Лесковац у XVI вијеку*, 44, нап. 24.

³¹ О. Зиројевић, *Цркве и манастири*, 111.

³² У међувремену се број житеља у селу Јашуњи, ипак, повећао са 16 кућа у 1536. години на 26 домаћинстава и 4 нежењена лица 1583/4, а порез са 3000 на 6300 акчи годишње.

Поређење старијих и млађих докумената показује, најзад, да је манастир Светог Јована 1516. припадао хасу мир ливе крушевачког санџака, а 1582/3. чинио део великог поседа Мустафе, алајбега овог војноуправног подручја.

Ако се на крају вратимо фрескама припрате и њиховом месту у целини зидног украса Светог Јована, намеће се закључак да су оне изведене пре сликања фасаде у првој половини априла 1583. При покушају да се одреди њихово време треба, ипак, имати у виду стилске аналогije, а оне говоре за знатно позније време.

Свети арханђели код Кучевишта

У околини Скопља, у суседству споменика који су већ стекли место у прегледима европске уметности средњег века, више веома вредних дела једва је познато или остало без основних поузданих података о својој прошлости. У питању нису чак ни скромни или зарушени објекти или оштећене целине зидног сликарства које су изгубиле у својој вредности и читкости. Међу њима, северно од града, у низу споменика размештених по падинама Црне горе и данас је на свој начин загонетан добро очувани манастир Светих арханђела. Заштићен повученим местом у долини Кучевишке реке, оклоњен од метежа који су лако остављали пустош у отвореној скопској котлини, његов храм припадао је репрезентативним градитељским делима, али његово место у развоју триконхалног типа, доста ретког у овим крајевима, није поуздано утврђено, нити су истражене ближе аналогije изврсној градитељској техници са елементима керамопластичног украса.³⁴ Истовремено, занемарена је и унутрашњост цркве са фрескама које су у стручним радовима једва добиле преглед основне садржине.³⁵ Многе стране овог монументалног дела — концепција целине, порекло иконографских схема у одмаклим столећима византијске традиције, уметничко средиште из којег су мајстори потицали, одлике стила и др. — нису ни дотакнуте. Без претеривања се због тога може рећи да је живо-

Сл. 9. Свети арханђели код Кучевишта, наос, краљ Стефан Дечански, 1591.

Fig. 9. Les-Saints-Archanges, près de Kučevište, le naos, Le roi Stefan Dečanski, 1591

пис у суштини непознат. Поред осталог, нејасна је и његова хронологија: према досадашњим сведочењима, један од сликаних ктиторских натписа веома је страдао или чак сасвим ишчезао, док други, добро читљив — објављен са годином 1701 — познаваоце доводи у извесну недоумицу. Потребно је, дакле, позабавити се још једном настанком зидних слика, тим пре што га је, верујемо, могуће разрешити и без трагања за сродним уметничким одликама и њиховим извориштем.

Сл. 10. Свети арханђели код Кучевишта, наос, ктиторски натпис, 1591.

Fig. 10. Les-Saints-Archanges, près de Kučevište, le naos, Inscription du ktitor, 1591

Обимни ансамбл зидног украса цркве и припрате не потиче из једног времена, али образује без сумње одређену програмску целину. Ипак, знатна временска удаљеност која дели живопис двају простора захтева да се његови делови, особито у стилском смислу, посматрају одвојено. Они су израсли из прилика које нису биле исте и у којима мајстори нису морали да буду позивани из истих уметничких средишта.

Садржина натписа из наоса и припрате, у виду у којем нам је пренесена, показује необичан хронолошки однос. Према њима, фреске у касније президаном нартексу биле су старије. Сама по себи, таква појава није искључена, јер је због оштећености старији украс олтарског дела и наоса у једном тренутку могао да буде замењен новим. Ипак, необично би у том случају било да фреске — због пострадалости у цркви потпуно замењене — нису бар у мањој мери биле начете и у нартексу. Познати су, наиме, примери да је украс у наосу био млађи него у припрати, али су обично у питању биле само поједине обновљене површине, често и са видљивим доњим, претходним слојем живописа. У Светим арханђелима нигде нису примећени трагови ранијег сликарства.

Натпис у припрати, који су забележили само старији истраживачи, био је већ између два светска рата у знатној мери оштећен, због чега вероватно ни у читању године нису били сагласни. Први, П. Н. Миљукон је крајем прошлог столећа, изгледа, натпис затекао још доста очуван и навео да је изнад улаза у храм исписан текст

† **ИЗВОЛЕНИЕМ ОТЦА ИТД... ВЪЛѢТО ЗРАВ.**³⁶ Из његовог приказа се не види да ли је натпис спомињао и грађење или само — као текст у наосу, који је он у целости објавио — украшавање. Десетак година касније, Н. П. Кондаков је на основу натписа из припрате, не преносећи непосредно његову садржину, закључио да је храм био саграђен 1641. године.³⁷ У то време, вероватно је један део натписа још био читљив и пружао, можда, извесна обавештења о нартексу који је касније у горњем делу президан. На жалост, В. Петковић који је у својој збирци бележака из 1923. објавио другу грађу из Светих арханђела,³⁸ није се позабавио натписом из нартекса, а Ј. ХаџиВасиљевић, који је манастир, изгледа, посетио још око 1900, донео је само његов завршни део... **ВЪЛѢТО ЗРАВ (ЗРАВ).** Година 1631. односила се, по његовом мишљењу, на грађење припрате и оправку неких делова првобитне цркве.³⁹ За живопис у припрати само је неодређено додао да је „млађи и простији”.⁴⁰ Последњи је имао прилику да види натпис Р. Грујић. Не наводећи извор, он је једино забележио да је храм „поново живописан” 1611. године.⁴¹ У виду је свакако имао натпис у нартексу чију је годину другачије разрешио.

Сл. 11. Свети арханђели код Кучевишта, св. Симеон Српски, 1591.

Fig. 11. Les-Saint-Archanges, près de Kučevište, Saint Siméon de Serbie, 1591

³³ У теренским истраживањима била ми је веома драгоцену помоћ колега Срђана Марковића, кустоса Народног музеја у Лесковцу. Дугујем му топлу благодарност.

³⁴ G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris 1919, 133—134; Ж. Татић, *Трагом велике прошлости. Светогорска писма и монографске-студије старе српске архитектуре*, Београд 1929, 175—189; Б. Стричевић, *Улога старца Исаија у преношењу светогорских традиција у Моравску архитектонску школу*, ЗРВИ 3 (1955) 228—230; В. Ђурић, *Српски државни сабори у Пећи и црквено градитељство, О кнезу Лазару*. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд 1975, 115, 117.

³⁵ П. Н. Миљукон, *Христианския древности Западной Македонии*, Известия Русского археологического института в Константинополе IV 1 (София 1899) 133—134; Н. П. Кондаков, *Македония. Археологическое путешествие*, Санктпетербург 1909, 190; Ј. ХаџиВасиљевић, *Скопље и његова околина*, Скопље 1930, 448; В. Петковић, *Преглед*, 164—165; К. Балабанов, А. Николовски, Д. Корнаков, *Споменици на културата на Македонија, Скопје* 1980,³ 63—64.

³⁶ П. Н. Миљукон, *Христианския древности*, 133.

³⁷ Н. П. Кондаков, *Македония*, 190.

³⁸ В. Петковић, *Старине*, 24.

³⁹ Ј. Хаџи-Васиљевић, *Скопље*, 448.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Р. Грујић, *Скопска митрополија*, Скопље 1935, 220.

Сл. 12. Свети арханђели код Кучевишта, Неверство Томино, 1591.

Fig. 12. Les-Saints-Archanges, près de Kučevište, l'Incrédulité de Thomas, 1591

Као што се види, писци су пре Р. Грујића сматрали да је натпис сведочио о зидању. Чак је и В. Петковић, уз извесну опрезност, прихватио да је 1641. дограђена припрата,⁴² али је у напомени истакао да се година свакако односила на њено сликање.⁴³ Најзад, С. Петковић је у прегледу споменика који се несигурно приписују раздобљу између 1557. и 1614. за нартекс Светих арханђела написао да су фреске — с обзиром на стилске одлике — највероватније изведене 1631.⁴⁴ За исту годину одлучили су се у ширим прегледима и други писци.⁴⁵

Данас је над улазом, испод лика архистратига Михаила, површина са натписом из непознатих разлога превучена цементним малтером. Пажљиво уклањање лепа пружиће вероватно прилику да се о његовом изгледу нешто више сазна, мада је текст наношењем малтерног слоја вероватно још више изгубио на својој читљивости.

Својим обимним програмом — Васељенским саборима, Богородичиним акатистом, Чудима арханђела, Лозом Јесејевом и другим представама — фреске у припрати образују једну од највећих, изузетно сложених целина прве половине XVII века иа подручју Скопске митрополије. Можда ће сродна дела помоћи да се њихово стилско извориште наслути и настанак сигурније веже за једну од прочитаних

година. Свакако се највероватнијом од њих чини 1631. година.

Насупрот натпису у припрати, сасвим јасна белешка на западном зиду наоса говорила је, према раним преписима који су једнодушно прихваћени, да је храм живописан 1701. године.⁴⁶ Својим карактером, међутим, већ је напоменуто, фреске нису одговарале овом времену. Као и у Светом Јовану у Јашуњи, читки текст је у основи био добро пренесен, али је година погрешно прочитана. Начињен је, наиме, и овде превид са словним знаком **С** који је схваћен као С, тј. година 7209, уместо 7099. Неспоразуми ове врсте могли су се десити једино при рачунању оних година које су имале три или чак само два знака у своме броју. У случају да су била четири, за **С** се не би могло сматрати да означава 200, јер би се испред њега већ налазио знак стотице. Као и на фасади јашуњске цркве, фреске у Светим арханђелима биле су сто десет година старије него што се сматра.⁴⁷

†ИЗВОЛЕНИЕМЪ · ѡ (т)ца и ПОСПЕШѢНИЕМЪ С(И)НА ·
и СВЪРШѢНИЕМЪ) : С(ВЕ)ТАГО Д(В)ХА · СІ Б(О)Ж(Е) СТЪВНИ
ХРАМЪ) С(ВЕ)ТАГО АРХІСТРАТИГА МИХАИЛА и ГАВРІЛА.
ПОПИСА СЕ СЪ ТРЪДОМЪ и ПОТЪЩАНИЕМЪ) : ПРѢЗВИТЕРА
КИРЬ НИКОЛѢ : ПРИ ИГЪМЕНА СТЕФАНА : ВЪ ЛѢТ(О) ,ЗФЕ
М(Е)С(Е)ЦА · ЮЛІА и ФІ

Сл. 13. Свети арханђели код Кучевишта, ктиторски натпис, 1591, цртеж Јадранке Проловић

Fig. 13. Les-Saints-Archanges, près de Kučevište, Inscription du ktitor, 1591, Dessin de Jadranka Prolović

Храм је добио зидне слике трошком презвитера кир Николе, у време игумана Стефана, 18. јула 1591. године.⁴⁸ Својим одликама оне су одговарале овом времену, а поређење са сродним делима помоћи ће да се њихово место ближе одреди. Од посебне је важности при томе сазнање да су фреске у цркви претходиле украсу нартекса који је са њима чинио тематску целину. Њихов немирни и живописни дух био је, међутим, сасвим другачије природе од истанчаног, али схематизованог израза на зидовима припрате.

Кучевишки мајстор с краја XVI века није оставио свој потпис, али се његов траг неочекивано може препознати у сасвим другој уметничкој грани, на једној богослужбеној тканини из истог времена која се до првог светског рата чувала у суседству манастира Светих арханђела.

У развоју фигуралне тематике на антиминосима, чији се почеци у XVI веку могу пратити само на малом броју преосталих дела,⁴⁹ посебно место добио је примерак који је за цркву св. Петке поручио скопски митрополит 1589/90. године.⁵⁰ На ланеном платну четвртастог облика представљен је допојасни лик мртвога Христа у гробу са инструментима

мучења, крстом и симболима јеванђелиста. Пре њега, од антиминоса са одређеним фигуралним садржајем познат је у нашој средини био једино рад мајстора Лонгина.⁵¹ Тканина из скопског краја значила је у односу на њега даље, врло занимљиво ширење тематике на богослужбеним предметима ове врсте. Разуме се, овде није потребно излагати све елементе од значаја за историју уметности који су се стекли на антиминосу храма св. Петке, али се треба сетити података везаних за личност која га је наручила и цркву за коју је дело било приређено. И Гошев у свом доста исцрпном опису занимљиве скопске тканине није у целости прочитао текст о њеном посвећењу. На месту где је требало да стоји име архијереја изгледало је да недостаје потпис, а део у наставку са белешком о његовом пореклу уопште није био пренесен. Издавач

⁴² В. Петковић, *Преглед*, 164.

⁴³ *Исто*, 422, нап. 2257.

⁴⁴ С. Петковић, *Зидно сликарство*, 213.

⁴⁵ К. Балабанов, А. Николовски, К. Корнаков, *Споменици*, 63; О. Зиројевић, *Цркве и манастири*,

⁴⁶ Натпис су у целини објавили П. Н. Милуков,

Христианския древности, 133 (— Љ. Стојановић,

Записи, II, Београд 1903, 1, број 2089) и Ј. ХаџиВасиљевић, Скопље, 448. Датовање натписа и зидног сликарства у 1701. годину без изузетка су прихватили сви познији писци.

⁴⁷ Текст се доноси по непосредном препису. На мања одступања од претходних издања овде се не скреће пажња. Приложена копија колегинице Јадранке Проловић, која је уложила напор да до краја пренесе карактеристике писма, такође припада збирци ктиторских натписа Института за историју уметности Филозофског факултета и Византолошког института Српске академије наука и уметности.

⁴⁸ Означеног дана празновани су мученик Емилијан и други мање познати светитељи (Ј. Поповић, *Житија светих за јули*, Београд 1975, 395—411, што значи да је датум, као и у Јашуњи, обележио довршетак рада на живопису, а не освећење цркве.

⁴⁹ Г. Суботић, *Упутство за израду антиминоса у светогорском рукопису XV века*, ЗРВИ XXIII (1984) 183—214, посебно 192 и д. (са старијом литературом).

⁵⁰ И. Гошев, *Антиминосът. Литургическо и църковно-археологическо изследване. Принос към историята на антиминосите в православната църква с особен оглед към антиминосите употребявани в българските земи*, София 1925, 94—97; Г. Суботић,

Упутство, 202—203.

⁵¹ К. Поповић, *Неколике старине*, Босанскохер-цеговачки изворник V 11—12 (Сарајево 1891) 442—444; З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, 176—177; Г. Суботић, *Упутство*, 199—202.

Сл. 14. Свети арханђели код Кучевишта, Поклоњење жртви, део, 1591.

Fig. 14. Les-Saints-Archanges, près de Kučevište, Adoration de l'Agneau, fragment, 1591

је, ипак, претпоставио да је у питању био Никанор који се дуже времена налазио на челу Скопске митрополије, а да је антиминос био намењен манастирском храму св. Петке под Цером.⁵² Већ на репродукцији у књизи И. Гошева могло се разабрати да је последњи, словенски део текста сведочио да рад припада Светој Петки у селу Побужју, недалеко од Кучевишта.⁵³ Приликом посете Црквеном историјскоархеолошком музеју у Софији, где се антиминос данас чува, могли смо да потврдимо одређене претпоставке у вези са текстом. На жалост, није било могуће да се добије снимак на основу којег би се начинио потпун препис и боље упознале ликовне особине непознатог уметника коме је митрополит поверио украшаваће антиминоса. Доста једноставни цртеж ове врсте и иначе пружа мало могућности да се његов начин рада препозна на споменицима сликарства с краја XVI века. Међутим, одлике писма којим су означени симболи јеванђелиста, представа мртвог Христа и година украшавања, а око њих изложен и посветни текст ни најмање не остављају места сумњи да је иста рука исписала ктиторски натпис у Светим арханђелима 1591. године. За особени, чак необични начин писања одређеног броја слова, њихово карактеристично везивање, надредне знакове и скраћенице сувишно је истицати потпуно подударне облике у једном и другом тексту. Очевидно је да се митрополит Никанор обратио сликару који је у то време радио у његовој области и поручио богослужбену тканину за храм у селу Побужју.

Већ је опажено да је мајстор антиминоса знао и грчки и словенски, па се њима чак у једном истом натпису користио.⁵⁴ Сликара Светих арханђела, свакако по жељи наручиоца, исписао је ктиторски текст словенски којим су обележене и представе. Зато се чудним чини да је први део главног натписа на антиминоу — управо онај који се односио на освећење и архијереја — био исписан грчки. Сасвим је могуће да је Никанор, као и нешто старији хвостански митрополит Пахо ије,⁵⁵ пореклом био Грк и да се овде потписао на матерњем језику. Сам завршетак који је истицао да богослужбени предмет припада побушкој цркви и година освећења — намењени пастви и свештвенослужитељу — били су на језику домаће средине.

Антиминос за сеоску цркву у Побужју украшен је 1589/90. године, а зидне слике у недалеком манастиру Светих арханђела довршене јула 1591. С обзиром на величину зидних површина живописање је трајало два, највише три месеца, што би значило да се са радовима отпочело негде у пролеће. Сликара је у скопском крају очевидно и пре тога био ангажован на одређеним пословима, али друга дела која би се њему могла приписати нису позната. Својим образовањем сигурно није био везан за скопску средину. Природно је зато

претпоставити да су споменици на којима је радио пре Светих арханђела данас изгубљени. И поред великог броја храмова са добро очуваним фрескама, многобројне рушевине и извори сведоче да је опстао њихов мали део.

Непосредни друштвени услови у којима су 1591. настале фреске у Светим арханђелима нису у изворима јасни. Сам манастир не среће се у турским пореским документима XV и XVI века, који иначе исцрпно приказују становништво и привреду овог краја у одређеним временским сегментима. Познати су зато оквири у којима су поједини споменици обнављани и украшавани зидним сликама, али углавном када су то били сеоски храмови, на пример, Света Петка у Побужју и Свети Ђорђе у Бањанима, чији се положај посредно исказивао у прегледима становништва и економским обавезама средине којој су припа-

⁵² И. Гошев, *Антиминосът*, 97.

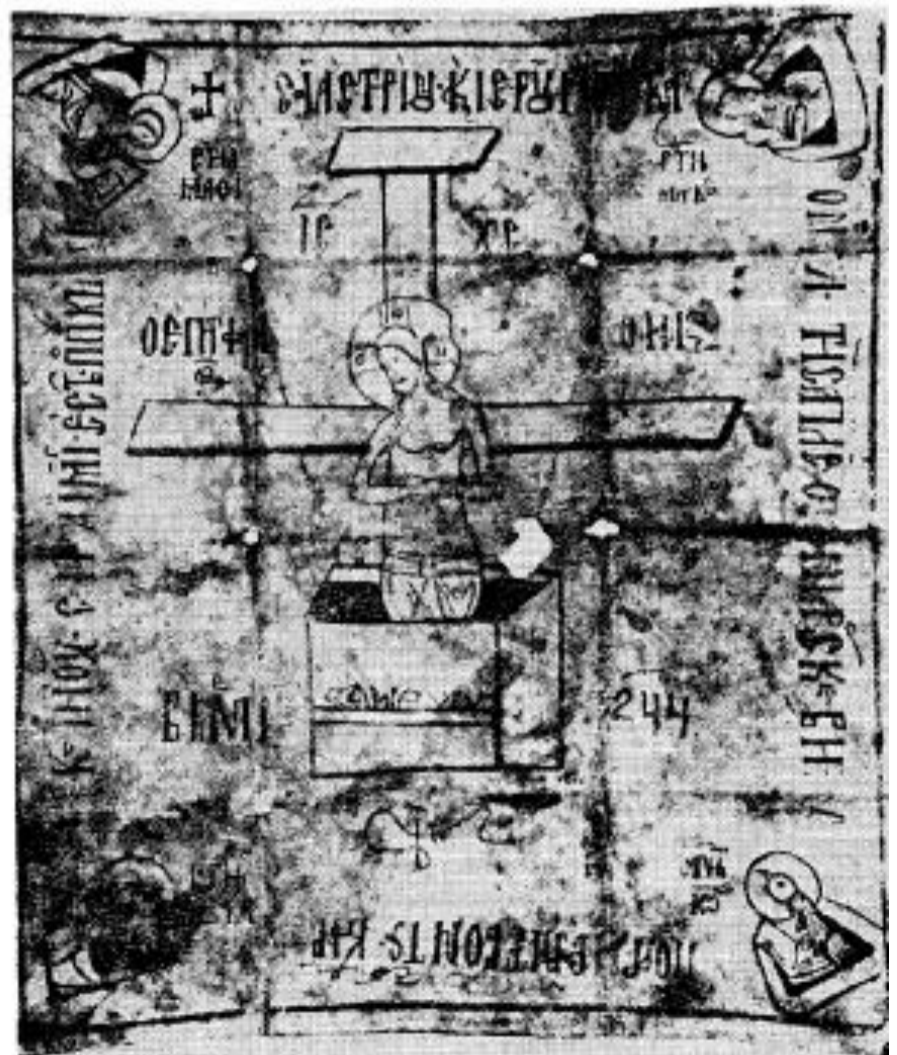
⁵³ Г. Суботић, *Унутство*, 202.

⁵⁴ Исто, 203.

⁵⁵ К. Поповић, *Неколике старине*, 443.

Сл. 15. Антиминос скопског митрополита за цркву св. Параскеве у Побужју, 1489/90 (према И. Гошеву)

Fig. 15. Antimimension consacré par métropolitaine de Skoplje pour l'église Sainte-Parascève à Pobuzhje, 1489/90 (selon I. Gošev)

Сл. 16. Свети арханђели код Кучевишта, Пуг на Голготу, 1591.

Fig. 16. Les-Saints-Archanges, près de Kučevište, Le Chemin de la Croix, 1591

дали.⁵⁶ У истом смислу, заједно са осталим селима, од средине XV столећа јављало се и Кучевиште, и то као посед који је Исабег, син заповедника Исхакбега, завештао за потребе свога имарета и медресе у Скопљу.⁵⁷ Село је, према пописима, 1452/3. имало 38,⁵³ а 1467/8, са засеком Бродец, 69 хришћанских домаћинстава.⁵⁹ Ако су расположиви подаци добро коришћени, до средине следећег столећа број житеља нагло се увећао. Према М. Соколоском, који је старије документе упоређивао са млаћим, Кучевиште је 1544. имало 348, а 1568/9. године 226 породица.⁶⁰ У попису млаћег од њих, јединог који је у целости објављен, оно, међутим, није уопште наведено, па састав становништва није познат.⁶¹ Не види се, наиме, да ли су у њему били задужени и калуђери који су могли припадати братству Светих арханђела. Дефтери из XV века наводе при томе само по једног свештеника у селу,⁶² очевидно оне који су служили у познатој Богородичиној цркви, задужбини угледне властеоске породице из прве половине XIV столећа.⁶³ Исти документи, с друге стране, не спомињу ниједног монаха, из чега би се дало закључити да бар у XV веку пописом овога села није био обухваћен три километра удаљени манастир Светих арханђела. Вероватно је његов положај био сличан оном који је имао Свети Никита изнад недалеког села Бањана. Стари манастир са црквом краља Милутина био је у XV веку обнављан, али о обиму његовог некада великог властелинства и обавезама према пореским властима такође нема вести, иако документи широко сведоче о приликама у околини. Могло би се помишљати да је разлог због којег је манастирско братство било одвојено од суседних села лежао у околности да су Бањани, као и Кучевиште, били завештани исламској каритативној и васпитној установи, а да није

била пракса да се у поседе једне изразито верске задужбине уврсти монашка заједница друге. Када буду приступачни и други извори богати подацима за духовни живот хришћанских поданика, вероватно ће се разјаснити и положај великих манастира у околини Скопља. У овом тренутку може се једино приметити да сви нису испуштени из помињаних пореских докумената. У братству чији су чланови поименично набројани у оквиру села Сушице може се препознати Марков манастир,⁶⁴ помен једног калуђера у селу Нири ситурно се односио на Светог Николу изнад Треске,⁶⁵ док се Свети Ђорђе, само као манастир, очевидно познат, наводи одвојено од суседних села.⁶⁶

⁵⁶ З. Расолкоска-Николовска, *Црквата Света Петка во Побужје*, Зборник, Археолошки музеј на Македоније X—XI (1979—1982, Скопје 1983) 33—35; Г. Суботић, *Свети Ђорђе у Бањанима. Историја и архитектура*, Зборник за ликовне уметности МС 21 (1985) 135—160.

⁵⁷ *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширни пописни дефтери од XV век*, III, Скопје 1976, 282 (М. Соколоски).

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ *Турски документи за историјата на македонскиот народ. Опширен пописен дефтер № 4 (1467—1468 година)*, I, Скопје 1971, 537—538 (М. Соколоски и А. Стојановски).

⁶⁰ *Турски документи*, III 282.

⁶¹ *Турски документи*, VI 1, 1984. Није, због тога, јасно ни порекло наведеног податка о броју житеља у Кучевишту 1568/9. године.

⁶² *Турски документи*, I, 538; III, 282.

⁶³ И. Ђорђевић, *Сликарство XIV века у цркви Св. Спаса у селу Кучевишту*, ЗЛУ 17 (1981) 77—108 (са старијом литературом); З. Расолкоска-Николовска, *О ктиторским портретима у цркви Свете Богородице у Кучевишту*, Зограф 16 (1985) 41—53.

⁶⁴ *Турски документи*, I, 499; III, 247.

⁶⁵ *Турски документи*, III, 242; VI 1, 175.

⁶⁶ *Турски документи*, I, 486; III, 231; VI 1, 184,

Нема, међутим, никаквих вести о Нерезима, даривани уметнички предмети и преписи књига — наставиле свој живот. Недостатак одговарајућих извора знатно осиромашује познавање њиховог положаја и материјалних услова живота. У случају Светих арханђела њихово

Андреашу и другим монашким заједницама на домаку Скопља које су — потврђују обнове, одсуство је утолико теже што су изостале и вести о њиховом пореклу и раној судбини у времену које је претходило успостављању турске власти.

Documents épigraphiques de l'époque post-byzantine

GOJKO SUBOTIĆ

Les inscriptions de contenu historique, exécutées dans le cadre de la décoration peinte par la technique de la peinture à fresque ont été publiées dès le XIXe siècle en raison de leur importance exceptionnelle. La majorité de ces documents a été réunie plus tard dans de vastes recueils épigraphiques, dont surtout celui de Ljubomir Stojanović. Cependant, de nombreuses inscriptions n'ont pas été fidèlement transrites, si bien que certains fragments pourraient être lus et compris d'une manière plus complète et plus pertinente. Voilà pourquoi l'ensemble des inscriptions dues aux ktitors des monuments a été soumis à une révision qui a surtout pour but de les compléter. Il s'agit de calquer chacun des documents épigraphiques pour conserver autant que possible toutes les caractéristiques de l'écriture et pour recueillir toutes les données susceptibles d'assurer une meilleure compréhension du contenu.

Parmi les documents réunis et vérifiés nous allons retenir ici deux inscriptions qui font partie des ensembles de peinture murale de grande valeur. Leur contenu n'a pas été publié avec exactitude, bien que les copies les plus anciennes datent de la fin du XIXe siècle et du début du XXe. Les principaux malentendus proviennent d'une interprétation erronée de leur chronologie. La révision a permis d'utiliser le contenu des inscriptions comme source d'informations sur le sort du monument où elles figurent et sur les circonstances dans lesquelles, vers la fin du XVIe siècle, elles ont été rédigées.

L'inscriptions que l'on lit sur la façade de l'église dédiée à saint Jean le Précurseur dans monastère de Jašunja, dans les environs (de la ville) de Leskovac, a été exécutée après l'achèvement de la décoration peinte, la dernière qui fût effectuée dans ce monument. La grande majorité des fresques, y comprenant le Jugement dernier, est restée intacte jusqu'à nos jours, bien que l'on ait affirmé, sans fondement d'ailleurs, que tout l'ensemble de la décoration peinte a été repeint. L'inscription due au ktitor n'est endommagée que sur les bords, tandis que la date, écrite au milieu, est très bien conservée (voir le calque). C'est précisément cette date qui a été lue de deux façons, comme 1553 et comme

1693. Il s'agit en effet de l'année ŽHČA, selon la chronologie byzantine le signe avantdernier ayant été pris pour (60) ou C (200). En réalité, il faut y voir une variante moins connue du signe qui représentait le nombre 90 (Ϟ). Les fresques datent, par conséquent de l'année 1583, c'est-à-dire de l'époque à laquelle, de par leur style, elle appartiennent nécessairement.

Une interprétation également inexacte a été donnée aussi à la chronologie de la décoration murale exécutée dans le naos du monastère des SaintsArchanges, qui se trouve près de Kučevište, au nord de la ville de Skoplje. Les fresques très intéressantes du naos étaient situées en 1701, malgré des analogies considérables avec des monuments datant des dernières décennies du XVIe siècle et le fait que son narthex a été décoré dans la première moitié du XVIIe. Il ne s'agissait ici non plus de l'année ZC0 (7209), mais de ,ZC0 (7099), c'est-à-dire de 1591: le monument a cent dix ans de plus. La possibilité qu'une erreur de ce genre apparaisse n'était pas tout de même illimitée. Elle ne pouvait être faite que lorsque le nombre indiquant l'année ne comportait pas le signe qui désigne les centaines. Au cas contraire le signe avantdernier ne pouvait pas représenter une centaine (C=200), car il se trouvait déjà devant celui-ci, ce qui montrait nettement qu'il s'agissait de Ϟ, c'est-à-dire de 90.

D'un autre côté, l'analyse paléographique a révélé une similitude exceptionnelle entre l'inscription figurant sur la façade des SaintsArchanges et le texte inscrit sur un antimension conservé au Musée de l'Église à Sofia. Il fut consacré par le métropolite de Skoplje pour l'église SainteParascève du village de Pobuzje. Il s'agit indubitablement de l'écriture d'un même maître qui, un ou deux ans auparavant, en travaillant dans la même région, figura, par un dessin simple sur toile, le Christ gisant dans sa tombe et les symboles des évangélistes. Entre ceux-ci il écrivit des textes correspondants et la dédicace, en se servant tant de grec que de slave. Cela montre que l'artiste cultivé dont il est question ici venait des régions méridionales où les deux langues étaient employées indifféremment et que le métropolite de Skoplje était probablement d'origine grecque, lui aussi.